

نشانه‌شناسی وحدت و تفرقه در امت اسلامی از متون دینی و تاریخی تا گفتمان معاصر

مریم احمدپور^۱

چکیده

انسجام اجتماعی از مهم‌ترین مؤلفه‌های پایداری و توسعه هر جامعه‌ای به‌شمار می‌رود. پژوهش حاضر با هدف تحلیل نشانه‌های وحدت و تفرقه در متون دینی و تاریخی اسلام و گفتمان رسانه‌ای معاصر انجام شده است تا نشان دهد که این نشانه‌ها چه تأثیری بر هویت جمعی دارند؟ پژوهش به روش کیفی و با بهره‌گیری از چارچوب نشانه‌شناختی (سوسور، بارت) و نظریه‌های اجتماعی (تاجفل، دورکیم، هال) و روش مثلث‌سازی برای اعتبارسنجی و مقایسه متون انجام شده است. یافته‌ها نشان داد که دال‌های وحدت مانند «أُمَّةٌ وَاحِدَةٌ»، «حبل الله»، «ی‌دالله مع الجماعة»، «أَخْ لَاحِیَه»، «جسد واحد»، «ذمه واحد» و «صلح» در متون دینی و تاریخی، هویت جمعی مبتنی بر ایمان مشترک را تقویت می‌کنند. در مقابل، دال‌های تفرقه مانند «شِبَعًا» در متون دینی و بازنمایی «تهدید اسلامی» و «درگیری فرقه‌ای» در رسانه‌های غربی مانند بی‌بی‌سی و سی‌ان‌ان، پراکندگی و برون‌گروه‌سازی را بازنمایی می‌کنند که به تضعیف هویت جمعی منجر می‌شود. وحدت به‌عنوان سازه‌ای نمادین از متون دینی و تاریخی به گفتمان رسانه‌ای منتقل شد، اما در رقابت‌های ژئوپلیتیکی و سیاست‌های جهانی، دچار تحریف و تضعیف شده است. این پژوهش پیشنهاد می‌دهد که با تقویت گفتمان وحدت‌گرا در آموزش و پیدایش رسانه و نهادهای بین‌المللی، می‌توان انسجام اسلامی را در برابر تهدیدات معاصر تقویت کرد.

کلیدواژه‌ها: اسلام، تفرقه، رسانه‌های معاصر، متون دینی و تاریخی، وحدت، هویت جمعی.

۱. دانشجوی دکتری سیاست‌گذاری فرهنگی، دانشگاه جامع امام حسین، تهران، ایران. Ahmadpoor.maryam62@gmail.com

تاریخ دریافت: ۰۴/۰۸/۰۵ تاریخ پذیرش: ۰۴/۱۱/۲۶

درآمد

انسجام اجتماعی و وحدت، از مهم‌ترین مؤلفه‌های پایداری و توسعه هر جامعه به‌ویژه جامعه اسلامی شناخته می‌شود. متون دینی و تاریخی اسلام، به‌ویژه قرآن کریم و سیره نبوی، همواره بر لزوم حفظ یکپارچگی امت و پرهیز از هرگونه تفرقه میان مسلمانان تأکید کرده‌اند (وحدت مذاهب اسلامی، ۱۴۰۱: ۴۳). با این حال، در سلسله تحولات تاریخی و چالش‌های معاصر، بروز اختلافات مذهبی، فرهنگی و سیاسی موجب ایجاد شکاف‌های اجتماعی و تضعیف هویت جمعی مسلمانان شده‌است (خسروپناه، ۱۳۸۶: ۳۵-۴۵). این مسئله نه‌تنها به انسجام داخلی جوامع آسیب وارد می‌کند، بلکه امکان بهره‌برداری جریان‌های خارجی را از این تفرقه‌ها فراهم می‌آورد و پیامدهای منفی فراوانی برای ثبات و امنیت منطقه‌ای و جهانی به دنبال دارد (داودی، ۱۳۹۸: ۲۲۱).

نقش زبان و نشانه‌ها در بازنمایی (بارت، ۱۳۹۸: ۱۲۲-۱۱۵) گفتمان وحدت و تفرقه اهمیت ویژه‌ای دارد. نشانه‌ها که در قالب واژگان دینی، روایات تاریخی و رسانه‌های معاصر ظهور می‌یابند، می‌توانند نمادها و پیام‌های مؤثری برای شکل‌دهی به هویت جمعی، تقویت انسجام یا بالعکس، القای تفرقه باشند. به‌ویژه با گسترش رسانه‌ها و فضای مجازی، این بازنمایی‌ها بر افکار و رفتارهای اجتماعی مخاطبان تأثیر عمیقی می‌گذارد (محمدی، ۱۳۹۶: ۳۰-۲۳). با توجه به تنوع منابع و پیچیدگی معانی، تحلیل نظام‌مند این نشانه‌ها در سه سطح متون دینی، تاریخی و گفتمان معاصر، به‌منظور فهم دقیق‌تر جایگاه و کارکرد آنها در انسجام یا تفرقه اجتماعی امری ضروری است.

با این وجود، خلأ پژوهشی قابل توجهی در تحلیل یکپارچه و تلفیقی نشانه‌های وحدت و تفرقه در این سه حوزه وجود دارد که مانع از طراحی راهبردهای جامع و کارآمد در این زمینه شده‌است. بنابراین، این پژوهش قصد دارد با بهره‌گیری از چارچوب نظری نشانه‌شناسی و نظریه‌های اجتماعی، نشانه‌های وحدت و تفرقه را در متون دینی، تاریخی و گفتمان معاصر به‌صورت چندلایه تحلیل کرده و رابطه آنها با انسجام اجتماعی و هویت جمعی را واکاوی نماید. هدف از این تحقیق، شناخت عمیق‌تر ساختارهای نشانه‌ای مؤثر بر وحدت اجتماعی و فراهم کردن مبنایی علمی برای تدوین راهکارهای عملی برای تقویت همبستگی اجتماعی و کاهش شکاف‌ها خواهد بود. به‌این‌ترتیب، مسئله اصلی تحقیق حول این سؤال شکل می‌گیرد که نشانه‌های وحدت و تفرقه چگونه در متون دینی و گفتمان معاصر بازنمایی می‌شوند و چه تأثیری بر هویت جمعی دارند؟ و سؤالاتی که در پی این مسئله مطرح می‌شود بدین صورتند که الگوهای وحدت‌آفرین در متون دینی کدام‌اند و چگونه می‌توان از آنها در مدیریت چالش‌های معاصر بهره برد؟ رسانه‌های معاصر چه تأثیری بر بازنمایی نشانه‌های وحدت و تفرقه داشته و این بازنمایی‌ها چگونه بر انسجام اجتماعی اثر می‌گذارند؟ چه راهکارها و پیشنهاداتی با توجه به تحلیل نشانه‌ها می‌توان برای تقویت انسجام اجتماعی و کاهش تفرقه ارائه داد؟

پیشینه پژوهش

مطالعات متعددی با تمرکز بر وحدت اسلامی، سیره نبوی، امت واحده و بازنمایی رسانه‌ای انجام شده است که با توجه به رویکرد تحقیق حاضر به دو بخش «متون دینی، تاریخی» و «گفتمان معاصر» دسته‌بندی می‌شوند:

الف) مطالعات مبتنی بر متون دینی و تاریخی

خسروپناه (۱۳۸۶ ش) در مقاله‌اش به بررسی اتحاد ملی و انسجام اسلامی با استفاده از دو رویکرد درون‌دینی و تاریخی پرداخته است. وی انواع وحدت مطلق، مصلحتی و معقول را تبیین کرده و آیات قرآن مانند آیه اطاعت الهی، اختلاف زبان‌ها و رنگ‌ها، اعتصام به حبل الهی و ولایت مؤمنان را در تبیین مفهوم وحدت تحلیل می‌کند. همچنین او با رویکرد تاریخی، نقش سیره ولایت و امامت به عنوان عنصر اصلی انسجام اسلامی، و عملکرد دولت‌های مختلف اسلامی از جمله عصر نبوی و علوی، خلافت بنی‌امیه و بنی‌عباس، دولت عثمانی و صفوی را در شکل‌گیری وحدت و اختلاف در جامعه اسلامی بررسی می‌کند. داودی (۱۳۹۸ ش) در مقاله پژوهشی خود، به بررسی نقش و اهمیت وحدت ملی در تقویت قدرت درونی نظام جمهوری اسلامی پرداخته است. وی تأکید می‌کند که پراکندگی و اختلاف مسلمانان پس از قرون اولیه اسلام موجب تداوم سلطه دشمنان بر آنان شده است، با وجود این، نقش وحدت در گسترش همبستگی و یکپارچگی امت امری انکارناپذیر است. او پژوهش خود را با هدف تحلیل راهبردهای وحدت ملی در استحکام بخشی به قدرت درونی نظام و با روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌مندی از نظرات نخبگان علمی انجام داده و نتیجه گرفته است که رهبری حکیم و تبعیت از قانون، مهم‌ترین راهبرد در تقویت وحدت ملی و رفع اختلافات است. عباسی دره‌بیدی و بیگ‌زاده (۱۳۹۶ ش) در مقاله خود، به اهمیت وحدت و اتحاد به عنوان یکی از منابع راهبردی برای پیشرفت کشورها و به‌ویژه ایران اسلامی پرداخته‌اند. آنان با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی یادآور می‌شوند که الگوگیری از سیره نبوی در رعایت وحدت و اتحاد می‌تواند نقش مؤثری در تحقق پیشرفت ایران ایفا کند. پژوهش نشان می‌دهد که پیامبر اکرم با اقدامات متعدد نظیر تکرار شعار «قولوا لا اله الا الله تفلحوا»، نفی تعصبات قومی و ترویج برادری و مدارا توانست اتحاد و وحدتی مثال‌زدنی در میان مسلمانان به وجود آورد که به پیروزی بر امپراتوری‌های بزرگ زمان انجامید. بر اساس این الگو، با دوری از تفرقه، وحدت و اتحاد می‌تواند در میان مسلمانان احیا شده و آنها را در برابر دشمنان مشترک پیروز گرداند. سنچولی (۱۳۹۵ ش) به بررسی نقش پیامبر اکرم در ایجاد و تحکیم وحدت و اتحاد میان مسلمانان پرداخته است. نویسنده تأکید می‌کند که وحدت از آموزه‌های مهم قرآن و سفارش‌های مؤکد پیامبر است؛ پیامبر با گفتار روشن و سیره عملی خود، همواره مسلمانان را به اتحاد، همبستگی و دوری از تفرقه دعوت کرده و هیچگاه اجازه نداد اختلاف و تفرقه در میان آنان بروز کند. این مقاله با استفاده از کتب روایی، سیره عملی پیامبر در ایجاد وحدت

بین مسلمین را تحلیل می‌کند و به ضرورت انسجام اجتماعی به‌عنوان مهم‌ترین راهبرد جامعه‌پذیری و امت‌سازی اشاره دارد. نوروحیدی و همکاران (۱۳۹۹ش) به اهمیت وحدت و همبستگی میان مسلمانان پرداخته‌اند. نویسندگان تأکید می‌کنند که وحدت در کلام خدا و سنت نبوی جایگاه ویژه‌ای دارد و به‌عنوان اصل مهمی در فرهنگ دینی کشورهای اسلامی وارد شده‌است. به عقیده آنان، حفظ وحدت بسیار حیاتی است زیرا اختلاف و تفرقه از عوامل اصلی انحطاط و فروپاشی تمدن‌ها و امت‌های دینی است.

ب) مطالعات مبتنی بر گفت‌وگو معاصر

پژوهشگاه مطالعات تقریبی در کتاب وحدت مذاهب اسلامی (۱۴۰۲ش) در گزارش‌های خود، بر نقش بیانیه‌های علما و مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی در ترویج وحدت تمرکز کرده و با تحلیل محتوای بیانیه‌ها، راهکارهای عملی را برای کاهش تفرقه ارائه داده‌است. محمدی (۱۳۹۶ش) به بررسی نقش کلیدی رسانه‌ها در تقویت وحدت و انسجام اسلامی و تحقق امت واحد می‌پردازد. وی تأکید می‌کند که جهان اسلام باید با همکاری و عمل به برنامه‌های راهبردی و دوری از تعصبات بی‌جا که از موانع وحدت و انسجام اسلامی هستند، از نابودی و اسلام‌هراسی جلوگیری کند. این مقاله قالبی از نقش عظیم رسانه در ایجاد وحدت میان جوامع اسلامی ارائه داده و امیدوار است که وحدت بتواند موجی از پیشرفت و روابط آرمانی اسلام را جایگزین خشونت و تفرقه نماید. زائری (۱۴۰۱ش)، در بیان اهمیت بازنمایی وحدت امت اسلامی و نحوه انعکاس آن در رسانه‌ها تأکید کرده‌است که مهم‌ترین شاخص دینی یک رسانه، انصاف رسانه‌ای است. به نوشته او رسانه منصف رسانه‌ای است که برای مخاطب خود ارزش قائل باشد و فقط خود را نبیند. زائری می‌گوید دیدن هر موضوعی از چشم مخاطب و قرار دادن خود در جای او باعث ایجاد ارتباط مؤثر می‌شود و رسانه باید کار خود را از جایی شروع کند که مخاطب وجود دارد و بر اساس نیاز و سطح درک مخاطب عمل نماید. همچنین او تأکید دارد رسانه نباید چیزهایی بگوید که مخاطب توان درک آن را ندارد و باید انصاف را رعایت کند تا بتواند وحدت و انسجام میان امت اسلامی را منعکس کند.

پیشینه ارائه‌شده به خوبی بر اهمیت موضوع وحدت و انسجام اجتماعی در جوامع اسلامی تأکید کرده و دیدگاه‌های مختلفی از رویکردهای درون‌دینی، تاریخی، سیاسی و رسانه‌ای را شامل می‌شود. با این حال، اغلب مطالعات به‌صورت مجزا به یکی از حوزه‌ها (متون دینی، تاریخی یا گفت‌وگو معاصر) پرداخته‌اند و به تحلیل تلفیقی و چندلایه همزمان این حوزه‌ها نپرداخته‌اند. همچنین تحلیل نظام‌مند از نقش نشانه‌ها و بازنمایی‌های فرهنگی-اجتماعی در چارچوب نظری نشانه‌شناسی و نظریه‌های اجتماعی در پیشینه کمتر مشاهده می‌شود. این کمبود باعث محدودیت در ارائه راهکارهای جامع و کاربردی برای مقابله با تفرقه شده‌است؛ از این‌رو این پژوهش با تلفیق چارچوب نظری نشانه‌شناسی و نظریه‌های اجتماعی، تحلیل چندسطحی و تلفیقی نشانه‌های وحدت و تفرقه را

در متون دینی، تاریخی و سپس گفتمان معاصر ارائه می‌دهد تا به درک عمیق‌تر تأثیر این نشانه‌ها بر هویت جمعی و انسجام اجتماعی برسد و مبنایی برای تدوین راهکارهای عملی و جامع فراهم کند. این رویکرد تلفیقی و چندحوزه‌ای نوآورانه، خلأ تحقیقاتی پیشین را پر می‌کند و به فهم بهتر پویایی‌های وحدت و تفرقه در جوامع اسلامی معاصر کمک می‌کند.

چارچوب نظری

این پژوهش با تلفیق نظریه‌های نشانه‌شناسی و اجتماعی، چارچوبی چندلایه برای تحلیل نشانه‌های وحدت و تفرقه در متون دینی، تاریخی و گفتمان معاصر ارائه می‌دهد. این چارچوب بر نقش نشانه‌ها در شکل‌دهی هویت جمعی و انسجام اجتماعی تمرکز دارد. نظریه‌ها به‌گونه‌ای انتخاب شده‌اند که امکان تحلیل معانی زبانی، فرهنگی و ایدئولوژیک را فراهم کنند. به این ترتیب، نظریه‌های نشانه‌شناسی (برای تحلیل معانی زبانی و فرهنگی) را با نظریه‌های اجتماعی (برای فهم هویت و انسجام) تلفیق می‌کند تا نشانه‌های وحدت و تفرقه را تحلیل کند.

نشانه‌شناسی مطالعه فرآیندهای تولید معنا از طریق نشانه‌ها است و ابزارهایی برای تحلیل نظام‌مند متون و رسانه‌ها ارائه می‌دهد. سوسور (۱۳۹۲: ۶۷)، نشانه را ترکیبی از دال (صورت مادی، مانند کلمه یا تصویر) و مدلول (مفهوم مرتبط) تعریف می‌کند که رابطه آنها بر اساس قراردادهای فرهنگی شکل می‌گیرد. این نظریه برای تحلیل معانی اولیه نشانه‌های وحدت و تفرقه در متون دینی کاربرد دارد و رابطه دال و مدلول را در بسترهای فرهنگی و دینی تبیین می‌کند. بارت (۱۳۹۸: ۱۱۲-۱۲۰) با معرفی نشانه‌های اسطوره‌ای، نشان می‌دهد که نشانه‌ها در سطح دوم، معانی فرهنگی و ایدئولوژیک را منتقل می‌کنند. این نظریه برای تحلیل بازنمایی‌های رسانه‌ای وحدت و تفرقه به‌ویژه در گفتمان معاصر کاربرد دارد. استوارت هال بازنمایی را فرایند تولید معنا در بسترهای فرهنگی و تاریخی تعریف می‌کند و نقش رسانه‌ها را در شکل‌دهی هویت جمعی برجسته می‌کند. این دیدگاه برای تحلیل نشانه‌های تفرقه‌افکن در رسانه‌های معاصر کاربرد دارد (Hall, 1997: 15-25). نظریه هویت اجتماعی تاجفل نیز بیان می‌کند که هویت افراد از تعلق به گروه‌های اجتماعی شکل می‌گیرد و مقایسه با گروه‌های دیگر (درون‌گروه و برون‌گروه) می‌تواند به انسجام یا تعارض منجر شود. این نظریه برای تحلیل نشانه‌هایی که حس تعلق به جامعه اسلامی را تقویت می‌کنند، کاربرد دارد (Tajfel, 1978: 85-90). دورکیم انسجام اجتماعی را نتیجه وجدان جمعی و باورهای مشترک می‌داند و دو نوع همبستگی مکانیکی (مبتنی بر شباهت‌ها، مانند باورهای دینی مشترک) و ارگانیکی (مبتنی بر وابستگی متقابل) را معرفی می‌کند. این نظریه برای فهم نشانه‌های وحدت در متون دینی و تاریخی، مناسب است (Durkheim, 2014: 129-135).

به این ترتیب در تحقیق حاضر، ابتدا، استخراج و ریشه‌یابی نشانه‌ها با استفاده از مدل سوسور از متون

دینی انجام شد. سپس، تحلیل فرآیند بازنمایی (تأویل و تحریف) با ابزارهای هال و بارت در گفتمان رسانه‌ای معاصر بررسی، و دست آخر، با به‌کارگیری نظریه‌های تاجفل و دورکیم، اثر نهایی این بازنمایی‌ها بر دسته‌بندی‌های هویتی و انسجام اجتماعی تبیین شد و پیامد اجتماعی آن تحلیل شده است.

روش‌شناسی

این پژوهش با رویکرد کیفی و چارچوب نشانه‌شناسی طراحی شده است تا نشانه‌های وحدت و تفرقه را در سه حوزه متون دینی، تاریخی و گفتمان معاصر مورد واکاوی قرار دهد. نشانه‌شناسی به‌عنوان روشی تحلیلی برای کشف معانی نهفته از طریق بررسی رابطه دال و مدلول (بر اساس نظریه سوسور)، و همچنین تحلیل معانی فرهنگی و اسطوره‌ای از دیدگاه رولان بارت، توانایی تحلیل لایه‌به‌لایه معانی زبانی، فرهنگی و ایدئولوژیک را فراهم می‌کند. این رویکرد در پی شناخت و تحلیل نشانه‌ها و تأثیر آنها بر شکل‌گیری هویت جمعی و انسجام اجتماعی است و بر مبنای نظریه‌های جامعه‌شناختی از جمله دورکیم، تاجفل و هال استوار است. داده‌های پژوهش از سه دسته منبع انتخاب شده‌اند تا تحلیل جامع و چندوجهی صورت گیرد: ۱. متون دینی شامل آیات قرآن مرتبط با موضوعات وحدت و تفرقه، تفاسیر معتبر (تفسیر المیزان و نمونه)، خطبه‌ها و نامه‌های نهج‌البلاغه و احادیث منتخب از بحارالانوار، به دلیل اهمیت دینی، اعتبار و ارتباط مستقیم با موضوع اصلی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. ۲. متون تاریخی مانند السیره النبویه ابن هشام که برای بررسی نشانه‌های وحدت و تفرقه در رویدادهای کلیدی همچون میثاق‌نامه مدینه و صلح حدیبیه مورد استفاده قرار گرفته است. ۳. گفتمان معاصر مانند تحلیل بیانیه‌ها و گزارش‌های رسمی سازمان همکاری اسلامی، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی و همچنین محتوای رسانه‌ای از شبکه‌هایی که نمایی از وحدت (المنار، پرس‌تی‌وی) و تفرقه (بی‌بی‌سی، سی‌ان‌ان) ارائه می‌دهند، به‌منظور بررسی بازنمایی‌های معاصر و تأثیرگذاری آنها در گفتمان عمومی مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

نمونه‌گیری به‌صورت هدفمند صورت گرفته و معیارهای انتخاب شامل مرتبط بودن مستقیم محتوا با موضوع، اعتبار منابع، تنوع انواع داده (متن، اسناد تاریخی، رسانه) و امکان دسترسی به منابع از طریق مراکز علمی و پایگاه‌های رسمی بوده است. گردآوری داده‌ها از طریق مرور نظام‌مند و جست‌وجوی کلیدواژه‌های مربوط به مفاهیم وحدت و تفرقه در متون عربی و فارسی انجام شد. متون دینی بر اساس آیات و روایات مرتبط استخراج و دسته‌بندی شدند. اسناد تاریخی مرتبط با سیره پیامبر استخراج و بازخوانی شدند. در بخش گفتمان معاصر، بیانیه‌ها و گزارش‌های رسمی و رسانه‌ای از طریق آرشیوهای رسمی و وبسایت‌های معتبر جمع‌آوری شدند. داده‌ها توسط محقق کدگذاری شدند. در تحلیل نشانه‌شناختی، مدل‌های نظری سوسور (رابطه دال-مدلول) و بارت (اسطوره و معانی فرهنگی) به‌کار گرفته شدند. تحلیل اجتماعی نیز بر اساس نظریه‌های انسجام اجتماعی

دورکیم، هویت گروهی تاجفل و بازنمایی هال انجام شد. برای ارتقای اعتبار و پایایی تحقیق، روش مثلث‌سازی بر اساس مقایسه داده‌های متنی، تاریخی و رسانه‌ای به کار گرفته شد تا همخوانی الگوها و نتایج تأیید شود. در فرآیند کدگذاری، بازبینی مداوم کدها و استفاده از منابع معتبر و اصلی به جلوگیری از تحریف داده‌ها کمک کرده است.

یافته‌های پژوهش

۱. تحلیل نشانه‌شناختی و اجتماعی متون دینی اسلام

دال‌های استخراج‌شده شامل «أُمَّةٌ وَاحِدَةٌ»، «حبل الله»، «شیعاً»، «ید الله مع الجماعة»، «أَخٌ لِأَخِيهِ» و «جسد واحد» است. این دال‌های زبانی و فرهنگی در متون دینی اسلام، به‌ویژه قرآن کریم، نهج البلاغه و احادیث استخراج شدند.

قرآن کریم در آیه «إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ» (انبیاء/۹۲)، دال «أُمَّةٌ وَاحِدَةٌ» را به عنوان پایه‌ای از هویت جمعی بر پایه توحید معرفی می‌کند. دیدگاه نشانه‌شناختی سوسور این دال را به مدلول هویت جمعی مرتبط می‌سازد و بارت آن را اسطوره‌ای از امتی فراتر از قومیت و قبیله تفسیر می‌کند. آیه «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» (آل عمران/۱۰۳)، دال «حبل الله» را به عنوان نشانه‌ای از ایمان مشترک مطرح می‌کند. در تفسیر المیزان علامه طباطبایی (۱۳۷۴: ۴۵۵/۱۴) تصریح شده است که «امت واحد، جامعه‌ای است که همه انسان‌ها را در انسانیت واحد می‌بیند و بر پایه ولایت الهی متحد است». همچنین در تفسیر المیزان (همان، ۵۷۲/۳-۵۸۶)، توضیح داده شده که «حبل الله همان قرآن است که روایات شیعه و سنی بر آن تأکید دارند، شامل سنت و امامت برای اتصال به خدا». مکارم شیرازی (۱۳۹۴: ۲۵۷/۱۴-۴۰۵، بحث سوره انبیاء) نیز در تفسیر نمونه می‌گوید: «امت واحد جبهه‌ای متحد در برابر دشمنان است؛ تفرقه‌افکنی رسانه‌ها آن را تهدید می‌کند و وحدت بر پایه پروردگار واحد است». از دیدگاه دورکیم، این دال نمایانگر همبستگی مکانیکی در جامعه معتقدان است.

در مجمع البیان فی تفسیر القرآن شیخ طبرسی (۱۳۹۰: ۲۰۳/۲۳) آمده است که آیه «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ» پیمان اخوت را میان مسلمانان اجرایی کرد. دال «أَخٌ لِأَخِيهِ» از دید سوسور به پیوندی فراتر از قبیله اشاره دارد و بارت آن را شمایل برادری انسانی می‌داند. دورکیم آن را جایگزینی ایمان به جای قبیله و هال آن را بازنمایی تغییر هویت اجتماعی می‌پندارد. در مقابل، آیه «إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيعًا لَّسَتْ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ» (أنعام/۱۵۹)، دال «شیعاً» را به عنوان نشانه‌ای از تفرقه و پراکندگی معرفی می‌کند. سوسور این دال را به گروه‌های پراکنده و متفرق ارتباط می‌دهد. تاجفل آن را نشانه‌ای از برون‌گروه‌سازی می‌داند و بارت آن را اسطوره منفی تفرقه می‌پندارد که گاهی به شیعیان نسبت داده می‌شود.

در نهج البلاغه خطبه ۱۲۷ با دال «ید الله مع الجماعه» بیان می‌کند: «ثُمَّ أَنْتُمْ شِرَازُ النَّاسِ وَمَنْ رَمَى بِهِ الشَّيْطَانُ مَرَامِيَهُ وَصَرَبَ بِهِ تِيهَهُ. وَ سَيَهْلِكُ فِي صِنْفَانٍ: مُحِبٌّ مُفْرَطٌ يَذْهَبُ بِهِ الْحُبُّ إِلَى غَيْرِ الْحَقِّ، وَ مُبْغِضٌ مُفْرَطٌ يَذْهَبُ بِهِ الْبُغْضُ إِلَى غَيْرِ الْحَقِّ، وَ خَيْرُ النَّاسِ فِي حَالِ التَّمَطُّ الْأَوْسَطُ، فَأَلْزَمُوهُ، وَ أَلْزَمُوا السَّوَادَ الْأَعْظَمَ، فَإِنَّ يَدَ اللَّهِ [عَلَى] مَعَ الْجَمَاعَةِ، وَ إِيَّاكُمْ وَ الْفُرْقَةَ، فَإِنَّ الشَّاذَّ مِنَ النَّاسِ لِلشَّيْطَانِ كَمَا أَنَّ الشَّاذَّ مِنَ الْغَنَمِ لِلذِّئْبِ. أَلَا مَنْ دَعَا إِلَى هَذَا الشَّعَارِ فَاقْتُلُوهُ، وَ لَوْ كَانَ تَحْتَ عِمَامَتِي هَذِهِ». سوسور این دال را به پیوند ایمانی مرتبط می‌کند. همچنین او با تأکید بر میانه‌روی و اعتدال، تفرقه را عامل تضعیف‌کننده وحدت و سبب هلاکت انسان معرفی می‌کند. تاجفل این دعوت را پرهیز از برون‌گروه‌سازی می‌داند.

در احادیث، حدیث «قال رسول الله صلى الله عليه وآله: مثل المؤمن في توادهم وتراحمهم كمثل الجسد إذا اشتكى بعضه تداعى سائرُه بالسهر والحمى» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۵۸/۱۵۰)، دال «جسد واحد» را نمادی از انسجام اجتماعی مطرح می‌کند. دیدگاه سوسور این دال را به انسجام مرتبط می‌سازد. نظر دورکیم آن را نشانه‌ای از همبستگی ارگانیکی می‌داند و بارت آن را اسطوره‌ای از اتحاد جهانی می‌پندارد.

۲. تحلیل نشانه‌شناختی و اجتماعی متون تاریخی

دال‌های استخراج‌شده شامل «ذمه واحد» و «صلح» است. سیره نبوی به‌عنوان الگوی عملی وحدت، از طریق رویدادهای تاریخی، دال‌های معناداری از انسجام اجتماعی و سیاسی را تولید کرده است. یکی از مهم‌ترین این رویدادها، میثاق‌نامه مدینه است که در السیره النبویه ابن هشام (۱۳۷۵: ۵۰۱/۱-۵۰۴، ۷۱۷) تشریح شده است. این پیمان میان مهاجران، انصار و یهود منعقد شد و دال «ذمه واحد» در آن به‌عنوان نشانه‌ای از هویت مشترک سیاسی-معنوی ظهور کرد. دیدگاه سوسور این دال را به هویتی جمعی اشاره می‌دهد و نظر بارت آن را اسطوره جامعه مدنی اسلامی می‌پندارد. از نظر دورکیم آن گامی از همبستگی مکانیکی به سوی ارگانیکی و از نظر تاجفل تقویت‌کننده هویت درون‌گروهی بدون دشمنی است.

صلح حدیبیه نیز در السیره النبویه (همان، ۳۱۴/۲-۳۲۲، ۲۴۰، ۳۹۵) نماد دیپلماسی پیامبر برای حفظ وحدت توصیف شده است. دال «صلح» از دید سوسور به حکمت اشاره دارد و نظر بارت آن را اسطوره مقاومت غیرخشونت‌آمیز تفسیر می‌کند. دیدگاه دورکیم آن را تقویت‌کننده وجدان جمعی و تاجفل، نشانه شکل‌گیری هویت جمعی می‌پندارد.

۳. تحلیل نشانه‌شناختی و اجتماعی گفتمان معاصر

دال‌های استخراج‌شده شامل «همبستگی اسلامی»، «همکاری میان‌مذهبی»، «نماز جمعی»، «تعاون»، «گفت‌وگوی علمایی»، «درگیری فرقه‌ای» و «تهدید اسلامی» است.

در گفتمان معاصر، نشانه‌های وحدت و تفرقه از طریق نهادها و رسانه‌ها بازتولید می‌شوند. سازمان‌های اسلامی مانند سازمان همکاری اسلامی (OIC) در بیانیه پایانی نشست سرانش در استانبول (۱۵ آوریل ۲۰۱۶)، با شعار «وحدت و همبستگی برای عدالت و صلح» (تسنیم، ۱۳۹۵)، دال «همبستگی اسلامی» را برجسته می‌کند. این دال از دید سوسور، مدلول یکپارچگی و همکاری میان کشورهای اسلامی را تولید می‌کند. از دید بارت آن اسطوره‌ای برای تقویت وحدت اجتماعی در برابر تهدیدات تفرقه است. با این حال، رقابت‌های ژئوپلیتیکی میان اعضای OIC، مانند ایران و عربستان، اثرگذاری این دال را محدود کرده است. از نظر تاجفل این دال نشانه‌ای از هویت گروهی مثبت است که تنش‌های برون‌گروهی مانع تحقق کامل آن می‌شوند.

مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی نیز در بیانیه کنفرانس وحدت اسلامی (۳۱ شهریور ۱۴۰۳)، با شعار «همکاری اسلامی برای دستیابی به ارزش‌های مشترک» (کنفرانس بین‌المللی وحدت اسلامی، ۱۴۰۳)، دال «همکاری میان‌مذهبی» را بازتولید می‌کند. این دال، طبق نظر سوسور، مدلول احترام متقابل و کاهش تنش‌های فرقه‌ای را تولید می‌کند. دیدگاه هال این دال را بازنمایی مثبتی از هویت اسلامی می‌داند و نظر بارت آن را اسطوره‌ای برای تقویت انسجام اجتماعی در برابر تفرقه می‌پندارد.

در حوزه رسانه، شبکه المنار در پوشش هفته وحدت اسلامی (المنار، ۲۰۲۱)، با نمایش تصاویر نماز جماعت بین شیعه و سنی و همچنین بازنمایی بیانات سید حسن نصرالله در مورد وحدت اسلامی: «هفته وحدت اسلامی که از پیش از انقلاب اسلامی در ایران مورد توجه بوده، امروز اهمیت ویژه‌ای دارد. مقصود از وحدت اسلامی نه وحدت ذوب‌شونده و از بین‌رونده است، بلکه همکاری، تقارب، کمک و همبستگی بین مسلمین بر اساس آیه «وتعاونوا علی البر والتقوی» است، بدون نزاع و جنگ داخلی. این همان ایده واقعی وحدت است که از سوی علما و نخبگان شیعه و سنی مطرح می‌شود و نه وحدت فکری و مذهبی محض. این وحدت واقعی که همکاری، همدلی و همبستگی را تأکید دارد، قابل اجراست و هرگز آرمانی و خیالی نیست»، دال‌های «نماز جمعی» و «تعاون» را برجسته کرد. دیدگاه سوسور این دال‌ها را به مدلول وحدت عملی میان مذاهب اسلامی مرتبط می‌سازد. از نظر دورکیم حس انسجام اجتماعی را تقویت می‌کند و از نظر هال این بازنمایی، گفتمانی مثبت برای بازسازی هویت اسلامی در برابر روایت‌های تفرقه‌افکن است.

پرس‌تی‌وی (۲۰۲۳) نیز در پوشش کنفرانس وحدت اسلامی، با تمرکز بر مصاحبه‌های علمای شیعه و سنی، دال «گفت‌وگوی علمایی» را بازنمایی کرد. دیدگاه سوسور این دال را به مدلول همکاری فکری و دینی مرتبط می‌کند. نظر بارت آن را اسطوره‌ای برای تقویت وحدت فرهنگی در برابر تفرقه می‌داند و از نظر تاجفل این دال نشانه‌ای از تقویت هویت گروهی مثبت است. در مقابل، بی‌بی‌سی (۲۰۲۲) در گزارش خود، با تأکید بر درگیری‌های بیت‌المقدس و

برجسته‌سازی تفاوت‌های شیعه و سنی، دال «درگیری فرقه‌ای» را بازتولید می‌کند. دیدگاه سوسور این دال را به مدلول ناسازگاری و جدایی میان مذاهب اسلامی ربط می‌دهد. نظر بارت آن را اسطوره‌ای می‌داند که تفرقه را به‌عنوان واقعیتی ذاتی در جهان اسلام بازنمایی می‌کند و از دید تاجفل این بازنمایی تقویت‌کننده هویت‌های متضاد و تضعیف‌کننده انسجام گروهی است.

سی‌ان‌ان (۲۰۲۵) نیز در گزارشی، درباره فعالیت‌های گروه داعش و شاخه‌های آن، مانند داعش خراسان، با اشاره به حملات تروریستی در اروپا و خاورمیانه، دال «تهدید اسلامی» را بازتولید می‌کند. این گزارش با تأکید بر حمله به مرکز خرید مسکو (مارس ۲۰۲۴) و استناد به اظهارات سخنگوی داعش که از «شکار یهودیان، مسیحیان و متحدان آنها» سخن گفته، اسلام را منبع تهدیدی جهانی بازنمایی می‌کند. دیدگاه سوسور دال «تهدید اسلامی» را به مدلول خطر و ناسازگاری ذاتی با جهان غرب ربط می‌دهد. نظر بارت آن را اسطوره‌ای می‌داند که اسلام را به‌عنوان نیرویی متخاصم و تفرقه‌افکن در گفتمان جهانی بازسازی می‌کند و از نظر هال این بازنمایی، گفتمانی منفی است که هویت‌های اسلامی را به‌عنوان «دیگری» متضاد با غرب تقویت کرده و انسجام امت اسلامی را تضعیف می‌کند.

۴. مثلث‌سازی

برای ارائه تحلیل مقایسه‌ای به روش مثلث‌سازی در قالب جدول، داده‌ها را بر اساس سه دسته (متنی، تاریخی، رسانه‌ای) و معیارهای اصلی (دال‌های کلیدی، مفهوم وحدت، مفهوم تفرقه، زمینه و تأثیر) سازمان‌دهی کرده که طبق جدول ذیل شباهت‌ها و تفاوت‌ها به‌صورت خلاصه و ساختاریافته نشان داده شده‌است.

جدول شماره یک: مقایسه داده‌های متنی، تاریخی و رسانه‌ای

معیار	متون دینی اسلام	متون تاریخی	گفتمان رسانه‌ای معاصر
دال‌های کلیدی	«أُمَّةٌ وَاحِدَةٌ»، «حبل الله»، «أَخٌ لِأَخِيهِ»، «جسد واحد»، «بد الله مع الجماعه»، «شِيعًا»	«ذمه واحده»، «صلح»	«همبستگی اسلامی»، «همکاری میان مذهبی»، «نماز جمعی»، «تعاون»، «گفت‌وگوی علمایی»، «درگیری فرقه‌ای»، «تهدید اسلامی»

معیار	متون دینی اسلام	متون تاریخی	گفتمان رسانه‌ای معاصر
مفهوم وحدت	هویت جمعی مبتنی بر توحید و ایمان مشترک (قرآن، نهج البلاغه، احادیث)؛ نشانه‌شناسی: اسطوره امت (بارت)، همبستگی ارگانیک (دورکیم)	انسجام سیاسی-معنوی از طریق پیمان (میثاق مدینه) و دیپلماسی (صلح حدیبیه)؛ نشانه‌شناسی: هویت جمعی (سوسور)، مقاومت غیرخشونت (بارت)	تقویت هویت گروهی مثبت (OIC، مجمع تقریب، المنار، پرسی‌وی)؛ نشانه‌شناسی: اسطوره وحدت (بارت)، تقویت وجدان جمعی (دورکیم)
مفهوم تفرقه	محکومیت تفرقه («شیعاً») به عنوان پراکندگی و برون‌گروه‌سازی (تاجفل)؛ اسطوره منفی (بارت)	عدم تأکید مستقیم، اما تفرقه از طریق وحدت عملی (صلح) خنثی می‌شود.	بازنمایی منفی تفرقه («درگیری فرقه‌ای»، «تهدید اسلامی» در بی‌بی‌سی، سی‌ان‌ان)؛ نشانه‌شناسی: ناسازگاری (سوسور)، تضعیف هویت گروهی (تاجفل)
زمینه	ایدئولوژیک، همیشگی، جهانی (تفسیر طباطبایی، تفسیر مکارم شیرازی)	تاریخی، عملی، قرن هفتم (ابن هشام)	پوپا، جهانی، تحت تأثیر ژئوپلیتیک و رویدادهای معاصر (OIC، داعش ۲۰۲۴)
تأثیر	پایه نظری وحدت، تقویت ایمان و انسجام اجتماعی (دورکیم)	الگوی عملی برای جامعه مدنی (میثاق مدینه)، دیپلماسی (حدیبیه)	دوگانه: تقویت وحدت (رسانه‌های اسلامی) در برابر تضعیف توسط بازنمایی منفی (رسانه‌های غربی)
شباهت‌ها (مثلث‌سازی)	تأکید بر هویت جمعی، محکومیت تفرقه، نقش نمادین انسجام (تأیید متقابل)	عملی‌سازی مفاهیم متنی، تقویت وحدت به عنوان هویت گروهی (تاجفل)	بازتولید دال‌های وحدت و تفرقه، اما تحت تأثیر گفتمان‌های جهانی
تفاوت‌ها (مثلث‌سازی)	انتزاعی، تمرکز بر ایدئولوژی	عملی، محدود به زمینه تاریخی	ترکیبی، متأثر از رقابت‌های ژئوپلیتیکی و بازنمایی‌های رسانه‌ای متضاد

مثلت‌سازی این سه دسته داده، نشان می‌دهد که یافته‌ها یکدیگر را عمدتاً تأیید می‌کنند: وحدت به‌عنوان یک هویت جمعی پایدار (از «أُمَّةٌ وَاحِدَةٌ» تا «همبستگی اسلامی») در برابر تفرقه (از «شِيعَةً» تا «تهدید اسلامی») برجسته است و الگوهای نشانه‌شناختی (سوسور، بارت) و اجتماعی (دورکیم، تاجفل، هال) را تقویت می‌کند. شباهت‌ها اعتبار ایدئولوژیک و عملی مفهوم وحدت را افزایش می‌دهند، در حالی که تفاوت‌ها چالش‌های معاصر (مانند رسانه‌های غربی) را آشکار می‌سازند. این تحلیل، امت اسلامی را به‌عنوان یک سازه اجتماعی پویا نشان می‌دهد که از متون به تاریخ و رسانه جریان یافته، اما نیاز به مقابله با بازنمایی‌های منفی دارد.

نتیجه

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند که نشانه‌های وحدت و تفرقه در متون دینی، تاریخی و گفتمان رسانه‌ای معاصر به‌صورت پیوسته جریان دارند و در سطوح مختلف معنایی و اجتماعی، یکدیگر را تقویت یا تضعیف می‌کنند. روش نشانه‌شناسی و در پی آن اعتبار سنجی داده‌ها از طریق مثلث‌سازی نشان داد که دال‌های مثبت وحدت مانند «أُمَّةٌ وَاحِدَةٌ»، «حبل الله»، «بدالله مع الجماعة»، «أخ لأخیه» و «جسد واحد» در متون دینی اسلام و «ذمه واحد» و «صلح» در متون تاریخی، هویت جمعی مبتنی بر ایمان مشترک را برجسته می‌کنند. سازمان همکاری اسلامی و مجمع تقریب مذاهب اسلامی با بازنمایی دال‌هایی چون «همبستگی اسلامی» و «همکاری میان‌مذهبی»، به ترویج هویت گروهی مثبت و کاهش تنش‌های فرقه‌ای کمک می‌کنند. همچنین، رسانه‌هایی مانند المنار و پرس‌تی‌وی از دال‌های بصری و گفتاری مانند «نماز جمعی»، «تعاون» و «گفت‌وگوی علمایی» برای تقویت انسجام اجتماعی و بازسازی هویت اسلامی استفاده می‌کنند. این دال‌ها از دیدگاه نشانه‌شناختی سوسور به‌عنوان رابطه قراردادی دال-مدلول تفسیر شده و از منظر اجتماعی دورکیم، نشان‌دهنده همبستگی ارگانیک در جامعه ایمانی هستند. در مقابل، دال‌های منفی تفرقه مانند «شِيعَةً» در متون دینی و بازنمایی «تهدید اسلامی» و «درگیری فرقه‌ای» در رسانه‌های غربی مانند سی‌ان‌ان، پراکندگی و برون‌گروه‌سازی را (تاجفل) بازنمایی می‌کنند که بارت آن را اسطوره‌ای منفی و ابزاری برای تثبیت گفتمان سلطه می‌داند. این یافته‌ها تأیید می‌کنند که وحدت از سطح ایدئولوژیک متون دینی به سیره عملی و سپس به فضای رسانه‌ای معاصر منتقل شده، اما تحت تأثیر رقابت‌های ژئوپلیتیکی و سیاست‌های داخلی و بین‌المللی، دچار تضعیف و تحریف شده است.

نتایج این پژوهش با مطالعات پیشین، هم‌راستایی و بسط معنادار مفاهیم را آشکار می‌سازد. این پژوهش پیشنهاد می‌دهد که با تقویت گفتمان وحدت‌گرا در حوزه‌های آموزش، رسانه و نهادهای بین‌المللی، می‌توان انسجام اسلامی را در برابر تهدیدات معاصر تقویت کرد. برای تحقق این هدف، تقویت برنامه‌های آموزشی با تمرکز بر تفاسیر وحدت‌گرا مانند تفسیر المیزان در نظام آموزشی مدارس

و دانشگاه‌ها می‌تواند به ارتقای هویت جمعی اسلامی کمک کند. همچنین، توسعه گفت‌وگوهای میان‌مذهبی از طریق نهادهایی نظیر مجمع تقریب مذاهب اسلامی، با هدف کاهش تنش‌های فرقه‌ای و تقویت همبستگی، گامی مؤثر در این راستا خواهد بود. در حوزه رسانه، طراحی و اجرای سیاست‌های منصفانه در شبکه‌هایی مانند پرس تی‌وی و المنار می‌تواند با ترویج دال‌های وحدت به مقابله با بازنمایی‌های منفی و تقویت انسجام اجتماعی منجر شود. علاوه بر این، سازمان همکاری اسلامی می‌تواند با بهره‌گیری از نتایج این پژوهش، همبستگی اسلامی را در برابر چالش‌های ژئوپلیتیکی تقویت کند.

منابع

- ابن هشام، عبد الملك بن هشام (۱۳۷۵)، السیره النبویه، به کوشش ابراهیم ایبازی، مصطفی سقا و عبدالحفیظ شبلی، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- بارت، رولان (۱۳۹۸ش)، اسطوره امروز، ترجمه شیریندخت دقیقیان، تهران، مرکز.
- بی‌بی‌سی، آوریل ۲۰۲۲؛
- Retrieved Mar. 30, 2026, from Jerusalem holy site clashes.
- پرس‌تی‌وی، اکتبر ۲۰۲۳؛
- Retrieved Mar. 30, 2026, from <https://www.presstv.ir/Tags/1513>
- پژوهشگاه مطالعات تقریبی (۱۴۰۲). وحدت مذاهب اسلامی در منظومه فکری مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله العظمی امام خامنه‌ای (۱۳۵۹-۱۴۰۰ش)، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
- تسنیم، ۱۳۹۵؛
- Retrieved Mar. 30, 2026, from <https://www.tasnimnews.ir/fa/news/1395/01/27/>
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۶ش)، «اتحاد ملی و انسجام اسلامی در پرتو وحی و امامت و تاریخ»، علمیه انتظار، دوره ۷، شماره ۲۳، ص ۶۴-۲۷.
- داودی، محمد (۱۳۹۸ش)، «راهبردهای وحدت ملی در استحکام بخشی قدرت درونی نظام جمهوری اسلامی ایران از منظر مقام معظم رهبری»، امنیت ملی، دوره ۹، شماره ۳۳، ص ۲۴۰-۲۲۱.
- زائری، محمدرضا (۱۴۰۱ش)، «اهمیت بازنمایی وحدت امت اسلامی و نحوه انعکاس آن در رسانه‌ها؛ مهمترین شاخص دینی یک رسانه، انصاف رسانه‌ای است»، خبرگزاری تقریب؛ <https://36970733.khabarban.com>
- سنجولی، زینب (۱۳۹۵ش)، «سیره و روش پیامبر در اتحاد بین مسلمین»، حقوق ملل، سال دهم، شماره ۳۸، ص ۳۶۵-۳۸۲.
- سوسور، فردیناند دو (۱۳۹۲ش). دوره زبان شناسی عمومی، ترجمه کوروش صفوی، تهران، هرمس.
- سی‌ان‌ان، ۲ ژانویه ۲۰۲۵؛
- Retrieved Mar. 30, 2026, from ISIS no longer rules a territory. But its recruits still pose a global threat.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۹۰)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ترجمه محمد بیستونی، تهران، فراهانی.
- عباسی دره ییدی، احمد و نسرین بیگ زاده (۱۳۹۶ش)، «اتحاد و وحدت اجتماعی در سیره نبوی؛ الگو و ذخیره‌ای راهبردی جهت پیشرفت ایران»، یازدهمین کنگره ملی پیشگامان پیشرفت، تهران.

- کنفرانس بین‌المللی وحدت اسلامی، ۱۴۰۳؛
Retrieved Mar. 30, 2026, from <https://iuc.taqrib.ir/iuc38/iuc37/fa>
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، بحار الأنوار، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- محمدی، فرشته (۱۳۹۶ش)، «نقش رسانه در تحقق امت واحده اسلامی»، اولین کنفرانس بین‌المللی توسعه و ترویج علوم انسانی در جامعه، تهران.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۴ش)، تفسیر نمونه، قم، دارالکتب الإسلامیه.
- المنار، اکتبر ۲۰۲۱؛
Retrieved Mar. 30, 2026, from <https://almanartv.com.lb/>
- نوروحیدی، احمد و همکاران (۱۳۹۹ش)، «وحدت اسلامی و تاثیر آن بر اجتماع»، ششمین همایش ملی پژوهش‌های نوین در حوزه علوم انسانی، اقتصاد و حسابداری ایران، تهران.
- نهج البلاغه (۱۳۷۹)، ترجمه و شرح سید علینقی فیض‌الاسلام.
- Durkheim, É. (2014), *The division of labor in society* (W. D. Halls, Trans.), New York, Free Press. (Original work published 1893)
- Hall, S. (1997), *Representation: Cultural representations and signifying practices*. London, Sage Publications.
- Tajfel, H. (1978), *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*, London, Academic Press.

پروژہ شکار علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی